

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΟΣ

Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Σαλαμῖνος, τῆς τόσο ἐπιφανοῦς γενομένης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διότι οἱ Λιακίδαι ἐπῆρξαν αὐτῆς, καὶ μάλιστα ὁ Τελαμώνιος Αἴας, καὶ διότι κατεναυμαχήθη περὶ ταύτην ὁ Ξέρξης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, δὲν ἐμελετήθη εἰσέτι συστηματικῶς, ὥς ἐγένετο δι' ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Αἰτία τούτου εἶναι ἢ τε ὀλιγότης καὶ σχετικῶς τὸ πενιχρὸν τῶν διασωθεισῶν περὶ αὐτῆς εἰδήσεων. Παραβαλλομένη ἀληθῶς ἡ ἱστορία αὐτῆς πρὸς τὰς τῶν ἄλλων ἐν Ἑλλάδι πόλεων ἢ νήσων εὐρίσκεται πολλῶ τούτων πενιχρότερα, τοῦτο μὲν ἔνεκα τῆς μὴ ὑπάρξεως ἐν αὐτῇ κράτους αὐτοτελοῦς, ἀλλὰ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῆς ἐκ τῶν Ἀθηνῶν, τοῦτο δὲ διότι ἔνεκα τοῦ ἀγόνου καὶ τῆς ξηρότητος τοῦ ἰδάφους αὐτῆς οὐδέποτε ἐξήρθη εἰς λαμπρότητα τινα οὐδὲ ἐφείλκυσε κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους τὴν προσοχὴν τινος. Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὴν μὴ ἐκτέλεσιν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν, δι' ὧν εἰς τὴν τοπογραφίαν ἰδίχ τῆς νήσου θὰ ἐπεχύνετο ἱκανὸν φῶς, πλὴν τῶν κατὰ τὸ 1893 γενομένων. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται ἐκτελεσθεῖσαι ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων κ. Π. Καββαδίου παρὰ τὸν Ναύσταθμον ἀπεκάλυψαν νεκροταφεῖον λαοῦ ἰσχυρῶς πένητος, περιέχον πλεον τῶν 100 τάφων· ἀνήκει δὲ πιθανώτατα εἰς ἐποχὴν μεταβάσεως ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς εἰς τὴν Ὀμηρικὴν¹.

Ἡ νῆσος Σαλαμῖς εἶναι πετρώδης νῆσος περιφερῆς, ἔχουσα μεγάλως ἀνεπτυγμένας ἀκτὰς εὐόρμους καὶ διὰ τὸ βάθος τῶν ὑδάτων προσιτὰς σχεδὸν ἀπανταχοῦ εἰς τοὺς θαλασσοπόρους. Ἐχει δὲ περίμετρον 70 ἢ 80 σταδίων.² Τὸ μὲν πρὸς Ν μέρος τῆς νήσου προέχει πρὸς τὴν θάλασσαν τῆς Αἰγίνης, τὸ δὲ Β. εἰσχωρεῖ βαθέως μεταξὺ τῶν παραλίων τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Μεγαρικῆς. Ἀραιὰ δάση καλύπτουσι τὰ ὄρη τῆς νήσου· ἅπαντα δὲ τὰ πεδία αὐτῆς εἶναι ἀνοικτὰ πρὸς τὸ μέρος τῆς

¹ Les musées d'Athènes par P. Cavvadias ἐν λ.

² Στράβων, Θ. 393 Geographi Cræci minores, τόμ. β', σελ. 314.

θαλάσσης. Πολυδαίδαλος σειρά βουνῶν ὑψοῦνται ἐπ' αὐτῆς καὶ μόνον στενά τινα κράσπεδα παραλίας καὶ αἱ κλιτύες τῶν βουνῶν χορηγοῦσιν ὀλίγα γεννήματα εἰς τοὺς κατοίκους καὶ οἶνον καὶ τὰ δάση ῥητίνην. Ἔνεκα δὲ τοῦ σχήματος αὐτῆς, διότι κόλπος τις ἐκ Δ. βαθέως εἰσδύων παρέχει αὐτῇ σχῆμα πετάλου ἢ κουλουρίου, ὠνομάσθη κοινῶς Κούλουρη.

Ἑκαλείτο δὲ ἡ νῆσος ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ Σκιράς καὶ Κιχρεία ἀπὸ τινῶν ἡρώων¹. ὠνομάσθη δὲ καὶ Πιτιοῦσσα ἐκ τοῦ γνωστοῦ δένδρου, ὡς καὶ ἄλλαι τινὲς νῆσοι ἐν τῇ ἀρχαιότητι, οἷον ἡ Λάμψακος, ἡ Χίος. Ἀλλ' ἐνωρὶς κατέστη αὕτη σταθμὸς τὰ μάλιστα ἀρεστὸς εἰς τοὺς Φοίνικας, οἵτινες διέλυσαν τὴν μονοτονίαν τῶν Πελασγικῶν χρόνων. Τὰ ἔχνη δὲ αὐτῶν εὐρίσκονται ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Μαραθῶνος καὶ ἰδίως ἐν τῷ τῆς Σαλαμίως. Κειμένη αὕτη ἐναντι καὶ ἐγγὺς τριῶν πεδιάδων, τῆς Μεγαρικῆς, τῆς Ἐλευσινίας καὶ τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν αὐτῶν, διὸ ἐνταῦθα ἀνέφξαν ἀγορὰν πρὸς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῶν ἰθαγενῶν καὶ ἐκάλεσαν αὐτὴν Σαλαμίνα, ἥτοι νῆσον εἰρήνης². γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὡς προστάτης τοῦ ἐμπορίου ὁ Ζεὺς ἐκλήθη ἐπικοίνιος, ἥτοι κοινῶς λατρευόμενος, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν Βάαλ Σαλάμ, τὸν θεὸν τῆς εἰρήνης, εἰς ὃν ἦσαν ἀφιερωμένοι οἱ διὰ συνθηκῶν ἡσφαλισμένοι τόποι εἰρήνης, οἱ καλούμενοι Σάλαμα ἢ Σαλαμὶς³.

Ἡμεῖς ἐν τῷ παρόντι δὲν θὰ ἐνδιατρίψωμεν εἰς τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν τῆς νήσου, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὰ κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην πόλιν. Ἡ ἀρχαιοτάτη Σαλαμὶς, ἡ πατρίς τοῦ Αἴαντος, κειμένη εἰς τὸ Ν. μέρος τῆς νήσου ἀπέχει ἐντεῦθεν ὡς 3 1/2 ὥρας. Συνηθεστέρα καὶ τερπνοτέρα ὁδός, δι' ἧς μεταβαίνομεν αὐτόσε, εἶναι ἡ ἄγουσα πρὸς τὸ γνωστὸν χωρίον Μούλκιον παρὰ τὴν παραλίαν καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως. Εἶτα στρέφομεν ΝΔ. καὶ δι' ὁδοῦ ἐχούσης πολλοὺς ἐλιγμοὺς ἀνά τὰς κλιτύς ἀνερχόμεθα ὄρος ἐπὶ μίαν ὥραν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πετρώδες καὶ δύσβατον, ἀλλὰ κατακεκαλυμμένον ὑπὸ πυκνοῦ δάσους πευκῶν. Ἐν τῇ ὑπερβολῇ τοῦ ὄρους φθάνομεν εἰς τὴν διαλελυμένην ἤδη μονὴν τοῦ Ἀγίου Νικολάου, κειμένην εἰς γραφικωτάτην θέσιν παρὰ τὸ χεῖλος καταφύτου ἐκ πευκῶν φάραγγος,

¹ Στράβων, ἐνθα ἀνωτέρω.

² Ἑρν. Κουρτίου Ἑλλ. Ἱστορία, μεταφρ. ὑπὸ Σ. Λάμπρου, τόμος Α', σελ. 439, 71. Ἰδὲ καὶ Σ. Λάμπρου Ἱστορ. Μελετήμ.: οἱ Φοίνικες ἐν Ἀγίῳ Γεωργίῳ τῷ παρὰ τῇ Σαλαμίνι.

³ Στ. Βουζάντιος, ἐν λ. Σάλαμα δὲ ἡ εἰρήνη.

παρ' ἣν καὶ τινες πηγαί. Ἀκολουθοῦντες τὴν ὁδὸν κατερχόμεθα εἰς μικρὸν χωρίον Τσετερλί καλούμενον, ἀποτελούμενον ἐξ ὀκτῶ περίπου οἰκίσκων, κατοικουμένων ἄλλοτε ὑπὸ τῶν γεωργούντων τὰ μέρη ταῦτα. Σήμερον ὁμως εἶναι σχεδὸν ἐγκαταλειμμένον. Καταβαίνοντες εἰς τὴν παραλίαν ὁδεύομεν περιφερικῶς πρὸς Ἀν. δι' ἀτραποῦ ὀλισθηρᾶς ἐπὶ βραχῶδων ὑψωμάτων, ἐν ᾧ ἐπιβάλλουσα ἐμφανίζεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἡ ἀπόψις ἐπὶ γηλόφου ἀρχαίου κτιρίου μετὰ τῆς θύρας καὶ μετ' ὀλίγον φθάνομεν εἰς τὰς καλουμένας νῦν Κολῶνας, τὴν ἀρχαιοτάτην Σαλαμίνα, κειμένην εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀνεγερθέντος πρὸς φωτισμὸν τῶν ναυτιλλομένων μεγαλοπρεποῦς φανοῦ. Ἐτέρᾳ ὁδῷ εἶναι ἡ πρὸς Ἀν. τοῦ Μουλκίου διὰ τῶν θέσεων Πέρανι καὶ Μαρούδη. Ἡ ὁδὸς αὕτη εἶναι ὁμαλωτέρα, ἀλλὰ μακροτέρα. Εὐκολωτάτη ὁμως εἶναι ἡ ἐκδρομὴ ἐκ τοῦ Πειραιῶς, ἐὰν γείνη διὰ θαλάσσης ἀπ' εὐθείας, ὅτε ἡ ἀπόβασις θὰ γείνη εἰς τὸ παρὰ τὸν μνησθέντα φανὸν μικρὸν κρηπίδωμα.

Ἡ θέσις αὕτη, ἡ κοινῶς καλουμένη Κολῶνες ἐκ τῶν σειζομένων ἀρχαίων, εἶναι τοιάδε. Ὅρμος μικρὸς θαυμαστῆς ἡμικυκλιοειδοῦς συμμετρίας περικλείεται ἐνθεν καὶ ἐνθεν ὑπὸ δύο ἡρέμα ἐγειρομένων γεωδῶν ὑψωμάτων, ἅτινα περιφράσσονται ἐντελῶς πρὸς βορρᾶν ὑπὸ βραχῶδους καὶ ἀνάντους βουνοῦ, οὗ ἡ μονοτονία ἐνιαχοῦ διακόπτεται ὑπὸ ἀραιῶν τινων πευκῶν. Μεταξὺ τοῦ ὄρμου τούτου τῶν γεωδῶν ὑψωμάτων καὶ τοῦ βραχῶδους βουνοῦ ἀπλοῦται μικρὰ θελκτικὴ πεδιάς, καλλιεργουμένη, ἐν ᾗ τίθεται ἡ ἀρχαία Σαλαμίς, ἡ πατρίς τοῦ Αἴαντος. Ἡ πόλις αὕτη εἶναι ἀρχαιότερα τῆς μετακομισθείσης ὕστερον εἰς τὴν βορειοανατολικὴν παραλίαν παρὰ τὰ νῦν Ἀμπελάκια. Περίλαμπρος θάλασσα περιλούει τὰς ἀκτὰς μὲ τὰ κυανᾶ κύματα, ἅτινα προσκρούουσιν ἐπὶ τῆς χαλικῶδους παραλίας καὶ συντριβόμενα καταρρέουσιν εἰς μυρίους ἐλαφροὺς ἀφρούς. Θέα ἐξόχως ὥραία ἐκτυλίσσεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ θεατοῦ. Πρὸς Ἀν. ὑψοῦται περίβλεπτος ἡ Αἶγινα, πρὸς Ν. δὲ μικρὰ τινα νησίδρια, ἐν οἷς καὶ ἡ ἀρχαία Κεκρυφάλεια, τὸ σημερινὸν Ἀγκίστρι, ἐν ᾧ δυτικῶς κάτοπτός ἐστιν εὐκρινῶς ἅπασα ἡ Κορινθία μετὰ τοῦ ἰσθμοῦ. Ὅριζων δὲ εὐρύς, ἀπολήγων εἰς γλαυκὸν οὐρανόν, καθιστᾷ ἡμερον καὶ λίαν εὐάρεστον τὸ μέρος τοῦτο τῆς νήσου. Φωτοβόλοι τοῦ ἡλίου ἀκτῖνες προσπίπτουσιν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης καὶ μυριοτρόπως χλιδῶσαι ἐπ' αὐτῆς παράγουσιν ἀνέκφραστόν τινα καὶ ἀσυνήθη γαλήνην καὶ εὐφροσύνην ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ θεατοῦ. Μία ἐπίσκεψις εἰς τὸ

μέρος τοῦτο τῆς νήσου παρ' ὅλην τὴν ἐν αὐτῷ ἐρημίαν εἶναι ἐκ τῶν θελκτικωτάτων καὶ ὠραιοτάτων. Περιελθὼν τις τὴν νῆσον, ἀντίληφθεις καὶ θαυμάσας τὴν ἡμερον καὶ γελῶσαν φύσιν τῆς Σαλαμῖνος, δύναται νὰ αἰσθανθῇ κατὰ βάθος τοὺς χαρίεντας στίχους τοῦ Σόλωνος, παροτρύνοντος τοὺς Ἀθηναίους νὰ δράξωσι τὰ δῖπλα καὶ δράμωσι πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἡμερτῆς νήσου αἰῶμεν εἰς Σαλαμῖνα μαχησόμενοι περὶ νήσου ἡμερτῆς».

Παρὰ τὴν παραλίαν διατηροῦνται εἰσέτι ἱκανῶς τὰ ἔχνη ἀρχαίας ἀποβάθρας, ἀποτελουμένης ἐκ δύο τοίχων παραλλήλων ἐκ καλῶς κατεργασμένου ὑπερύθρου λίθου, ὧν τὸ μεταξὺ καὶ πρὸς τὴν θάλασσαν μέρος ἐντελῶς ἔχουσι καταστραφῇ. Ἔτι ἐπὶ τοῦ μνησθέντος Δυτ. γηλόφου διασφύζονται ἱκανὰ ἐρείπια κυκλοτεροῦς οἰκοδομήματος καὶ Β. εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ προμνησθέντος βουνοῦ ἀπόστασιν τοίχος ἱκανοῦ μήκους καὶ ὕψους.

Ἐν τῇ περιγραφείσῃ ταύτῃ θέσει ἔκειτο ἡ πόλις τοῦ Αἴαντος, ὡς εὐθὺς θὰ ἀποδειχθῇ. Ὁ Στράβων σαφῶς καὶ εὐκρινῶς καθορίζει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαιοτάτης πόλεως λέγων· αἶψα Σαλαμῖς . . . ἔχει δ' ὁμίονον πόλιν τὴν μὲν ἀρχαίαν ἔρημον πρὸς Αἴγιναν τετραμμένην καὶ πρὸς νότον, καθάπερ καὶ Αἰσχύλος εἶρηκεν (Αἴγινα δ' αὕτη πρὸς νότου κεῖται πνοάς), τὴν δὲ νῦν ἐν κόλπῳ κειμένην ἐπὶ χερρονησοειδοῦς τόπου συνάπτοντος πρὸς τὴν Ἀττικὴν¹».

Οὐδὲν δ' ἄλλο μέρος τῆς νήσου ἐκ τῶν πρὸς νότον καὶ Αἴγιναν τετραμμένων εἶναι καὶ κατ' ἐλάχιστον ἀνοικτὸν παρὰ τῇ θαλάσσῃ, ἐνθα θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἰδρυθῇ ὅσονδῆποτε μικρὰ πόλις, πλὴν πρὸς Α. στενωτάτης λωρίδος γῆς, ἀλλ' ἥτις ἐνεκα τῆς σμικρότητος αὐτῆς εἶναι ἐντελῶς ἀναξία λόγου. Ἀλλὰ καὶ τὸ μέρος τοῦτο τῆς νήσου κεῖται ἐπὶ τῆς συντομωτάτης πρὸς τὴν Αἴγιναν ὁδοῦ, ἐξ ἧς ἐμπορικῶς θὰ ἐξηρτάτο καὶ θὰ διετελεῖ ἀναγκαίως εἰς συνεχῇ ἐπικοινωνίαν πρὸς αὐτήν. Τοῦτο δὲ ὁπόσῃν σημασίαν εἶχεν εὐκόλως κατανοεῖ τις, ἀναλογιζόμενος ὅτι ἡ Αἴγινα ἔστιν ἡ καὶ θαλασσοκρατήσασά ποτε καὶ περὶ πρωτείων πρὸς Ἀθηναίους ἀμφισβητήσασα ἐν τῇ περὶ Σαλαμῖνι ναυμαχίᾳ κατὰ τὰ Περσικά. Ἔτι δὲ καὶ τὸ γραφικὸν τοῦ τόπου καὶ ἡ εὐρεῖα κάτοψις ἡ ἀπαντῶσα εἰς εἴπερ τι καὶ ἄλλο μέρος τῆς νήσου πρὸς Ν. εἶναι συμφωνοτάτη πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων, μεθ' ἧς ἐξέλεγον τοὺς πρὸς οἰκισμὸν ἐπιτηδείους τόπους. Ὁ ὅρμος ἀληθῶς εἶναι μικρὸς, ὅσον τρια-

¹ Στράβων, Θ. 393.

κόσια μέτρα, ἀλλ' ἱκανὸς βεβαίως ὅπως περιλάβῃ τὰ πλοῖα τῶν ἀρχαίων Σαλαμινίων, ἅτινα θὰ ᾔσαν ὀλίγα, ἀφ' οὗ ὁ Ὅμηρος ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν νεῶν ἀναφέρει ὅτι «Αἶας δ' ἐκ Σαλαμῖνος ἄγει δυοκαίδεκα νῆας¹».

Τὸ μέρος τοῦτο στερεῖται, τό γε νῦν ἔχον, ὕδατος, ἀλλ' ὁ λόγος οὗτος εἶναι ἐπουσιώδης, διότι πιθανώτατα θὰ εἶχεν ὕδατα ἕνεκα τῶν δασῶν, ἀφ' οὗ ἡ νῆσος καὶ Πιτυοῦσσα ἐκλήθη. Ἴσως ὁμως ὑδρεύετο καὶ ἐκ τῶν πέριξ εἰς μικρὰς ἀποστάσεις πηγῶν, ὧν ἵχνη διασφύζονται εἰσέτι, ὡς καὶ ἐν τῇ νῦν ἔτι Σαλαμῖνι σχεδὸν γίνεται.

Πλὴν ὁμως τῶν ἀνωτέρω μαρτυριῶν τοῦ Στράβωνος ὁ Πausανίας παρέχει ἡμῖν σπουδαίας εἰδήσεις, μὴ ἐπιδεχομένας, ὡς νομίζομεν, ἀντίρρησης, δι' ὧν ἐνισχύεται ἀσφαλῶς ἡ γνώμη περὶ τῆς αὐτόθι ὑπάρξεως τῆς πόλεως τοῦ Αἴαντος. Ὁ Pausanias μνείαν ποιούμενος τῆς ἀρχαίας Σαλαμῖνος λέγει· «Ἔστι δ' ἀγορᾶς ἔτι ἐρείπια καὶ ναὸς Αἴαντος· ἄγαλμα δὲ ἐξ ἐβένου ξύλου . . . Δείκνυται δὲ λίθος ἐν Σαλαμῖνι οὐ πόρρω τοῦ λιμένος· ἐπὶ τούτου καθήμενον Τελαμῶνα ὄραν λέγουσιν εἰς τὴν ναῦν ἀποπλεόντων οἱ τῶν παίδων εἰς Αὐλίδᾳ ἐπὶ τὸν κοινὸν τῶν Ἑλλήνων στόλον²». Τῷ ὄντι δὲ τὰ σφύζόμενα ἐρείπια ἐπιβεβαιῶσι τοὺς λόγους τοῦ Pausanias. Τὸ μνημονευθὲν κυκλοτερές οἰκοδόμημα ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ γηλόφου, ἐὰν ὑποτεθῇ, ὡς κοινῶς θεωρεῖται, ὁ ναὸς τοῦ Αἴαντος, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Pausanias (150 μ. Χ.) θὰ διατηρεῖτο ἀκέραιος, ἀφ' οὗ ἔτι καὶ νῦν σφύζεται κατὰ χώραν μέγα μέρος τοῦ ναοῦ μετὰ τῆς θύρας καὶ τοῦ ὑπερθύρου, περὶ ὃ ἔχουσι καταρρεύσει καὶ καταχωσθῇ πολλοὶ τῶν ἀποτελούντων τὸ οἰκοδόμημα λίθων· ἄρα ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Pausanias ἦτο δυνατόν νὰ διατηρῆται ἅπας ὁ ναός. Τοῦτ' αὐτὸ ὁμως δὲν παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς, τοῦ προμνημονευθέντος τοίχου ἐγγὺς τοῦ βραχώδους βουνοῦ, ἧς μόνον μέρος σφύζεται. Μία μόνη πλευρὰ διατηρεῖται, ἐπερειδομένη καὶ αὐτὴ ἐπὶ τοῦ βράχου, ἐν ᾧ τὰ περὶ αὐτὴν ἐντελῶς κατεστράφησαν καὶ οὐ μόνον μηδὲ τὸ ἐλάχιστον ἵχνος διασφύζουσιν, ἀλλὰ καὶ οἱ λίθοι αὐτοὶ τοῦ κτιρίου ἤρθησαν, τίς οἶδε κατὰ ποίαν ἐποχὴν, ὥστε μηδὲν νὰ φαίνεται, εἰμὴ τὰ ἵχνη μεταγενεστέρων τινῶν οἰκημάτων. Ὡστε καὶ ἡ εἶδησις αὕτη τοῦ Pausanias ὅτι ὑπῆρχε μὲν ναός, ἀλλ' ἐρείπια ἀγορᾶς εὐρίσκεται· ἀληθὴς καὶ ἐξηγεῖται ἱκανῶς.

Ἄλλ' ὅπως ἔτι μᾶλλον ἐδραιωθῇ ἡ γνώμη περὶ τῆς θέσεως ταύτης

¹ Ἰλιάδος Β, 557.

² Pausanias, Α, 35, 3.

τῆς ἀρχαιοτέρας Σαλαμίνος ἠρευνήσαμεν τὰ περίξ, ὅπως ἀνεύρωμεν τὸν ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερόμενον λίθον. Καὶ τῷ ὄντι εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ ναοῦ ἀπόστασιν πρὸς βορρᾶν ὑπάρχει ἐπὶ βραχυδῶν ὑψωμάτων λίθος, οἷον ἀποκεκομμένος ἐκ τῶν βράχων, ἐφ' οὗ θαυμασία εἶναι ἡ ἀποψις τῶν περίξ καὶ ὁπόθεν θὰ ἡδύνατο κατὰ τὴν παράδοσιν νὰ παρακολουθῇ ὁ Τελαμὼν διὰ τῶν βλεμμάτων εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν τοὺς ἀποπλέοντας υἱοὺς αὐτοῦ.

Ὅλως ὁμῶς ἰδικιτέρας μνείας πρέπει νὰ τύχη τεῖχος ἀρχαιοτέρας ὤψεως, ἐκτεινόμενον δυτικῶς τῆς ἀγορᾶς, μήκους ὑπὲρ τὰ 12 μέτρα. Τὸ τεῖχος τοῦτο ἀποτελεῖται ἐξ ἀξέστων ἀμαξιτίων ὀγκολίθων, οἷτινες ἀτέχνως ἐπικεῖνται ἀλλήλων καὶ θὰ ἐσχημάτιζον περίβολον, οὗ ὁ σκοπὸς ἄγνωστος.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα θὰ προβῶμεν εἰς βραχεῖαν περιγραφὴν τῶν σωζομένων ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, διότι πλήρης κατανόησις τούτων θὰ ἀπῆται νὰ ἀπεκαθαίρετο ὁ περίξ χώρος. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ γηλόφου, ὡς εἶπομεν, ὄντος περὶ τὰ 30 μέτρα ὑψηλοῦ, ἐγείρεται μεγαλοπρεπῶς τὸ κυκλοτερές οἰκοδόμημα, ὅπερ ἐκαλέσαμεν ναὸν τοῦ Αἰάντος κατὰ Παυσανίαν, ἔχον διάμετρον δέκα μέτρων καὶ κατεσκευασμένον ἐξ ἐγχωρίων λίθων ἐπιμήκων καὶ ἐνίοτε τετραγώνων. Σφύζεται δὲ τούτου ἅπασα ἡ περιφέρεια εἰς ὕψος μέτρου ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ ἰδίᾳ τὸ πρὸς βορρᾶν, ὡς καὶ ἅπασα ἡ θύρα κειμένη ἐπίσης πρὸς βορρᾶν, μετὰ τοῦ ὑπερθύρου, λίθου ἐπιμήκους καὶ ὀγκώδους. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λίθων εἶναι καλῶς λελαξευμένη, τῆς ἐσωτερικῆς οὕσης ἐντελῶς ἀκατεργάστου καὶ φερούσης διαφόρους εἰσοχὰς καὶ ἐξοχὰς. Ἡ στερεότης τοῦ τοίχου φαίνεται συντελουμένη μόνον ἐκ τοῦ ὀγκοῦ καὶ τοῦ βάρους τῶν ὑπερκειμένων λίθων ἀνευ οὐδεμιᾶς συνδετικῆς ὕλης ἐν τῷ μεταξὺ τῶν λίθων. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ σωροὶ χωμάτων καὶ λάκκοι, ὡς καὶ θραύματα διαφόρων ἀγγείων, διεσπαρμένα τῇδε κάκεισε δεικνύουσιν ὅτι οὐ πρὸ πολλοῦ ὁ ἐσωτερικὸς χώρος ἀνεσκάφη ὑπ' ἀνθρώπων, οἷτινες προέλαβον, ὡς μὴ ὤφειλε τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνασκαφάς, ἀλλ' ἀσπλάγγνως καὶ ἀσεβῶς συνέτριψαν πλεῖστα ἀγγεῖα.

Εἰς μικρὰν δὲ ΒΑ. ἐκείθεν ἀπόστασιν σφύζεται κάλλιστα τοῖχος, ὃνπερ ἀνωτέρω ἐθεωρήσαμεν ὡς μέρος τῆς ὑπὸ τοῦ Παυσανίου ἀναφερομένης ἀγορᾶς. Ὁ τοῖχος οὗτος περὶ τὰ δύο μέτρα ὑψηλὸς καὶ τὸ μήκος ἱκανῶς μακρὸς ἐπερείδεται ἐπὶ βραχυδούς ὑψώματος ἐπ' ἴσης περὶ τὰ δύο μέτρα ὑψηλοῦ καὶ εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ λίθων κανονικῶς ἐπιμήκων, ὧν

ἡ συναρμογή φαίνεται γενομένη μετὰ πλείονος τέχνης καὶ ἐπιτηδειότητος. Παραλλήλως δὲ τούτου διακρίνεται ἕτερος τοῖχος, οὗ ὁμοίως οἱ λίθοι φαίνονται μετακινήθεις. Τοῦ δευτέρου τούτου τοίχου μέρος συμπληρωθὲν ἐτροποποιήθη ὑπὸ ποιμένων συμφώνως ταῖς ἀνάγκαις αὐτῶν καὶ οὕτως ἐτέθησαν αἱ δοκοὶ τοῦ εἰς νέαν καὶ ἐντελῶς διάφορον χρῆσιν μεταβληθέντος οἰκοδομήματος. Ἡ θέσις αὕτη ὡς ἀγορὰ εἶναι καταλληλοτάτη καὶ πληροὶ πάντας τοὺς ὅρους τοῦ πρὸς ὃν ἰδρύετο σκοποῦ. Μεγίστη σπουδαιότης ἐδίδετο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἰς τὴν ἀγοράν, ὥστε ὁ Ὅμηρος καλεῖ ἀπολιτίστους τοὺς Κύκλωπας, στερουμένους τοιαύτης: «τοῖσιν οὐτ' ἀγορὰ! βουλευφόροι οὔτε θέμιστες!». Ὅθεν πρὸς ἀγοράν ἐξελέγετο τόπος περιφανῆς τῆς πόλεως καὶ συνήθως ἐπὶ ὀροπεδίου καὶ ἐπὶ κλιτύος βουνοῦ². Τοιαύτη δ' εἶναι ἡ θέσις αὕτη ἔτι καὶ σήμερον, καίτοι ἡ ἐπιβλητικότητα αὐτῆς ἐν μέρει ἀπώλετο ὑπὸ τῶν καταπεσόντων περὶ αὐτὴν καὶ καταχωσθέντων ἐρείπιων. Ἡ ἀγορὰ συνήθως περιεθέετο ὑπὸ στοῶν, ἐνθα ὁ λαὸς ἠγερέθετο καὶ οἱ πολῖται ἐβουλεύοντο περὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως εἴτε ἠκροῶντο τῶν ἀρχόντων, λυόντων τὰς πρὸς ἀλλήλους διαφοράς. Περὶ αὐτὴν δὲ ἰδρύοντο καὶ ναοί, βωμοὶ καὶ ἀγάλματα ἐπιφανῶν πολιτῶν· ταῦτα ὁμοίως, ὡς καὶ τὸ μέγεθος καὶ αἱ διαστάσεις αὐτῆς, ἐκανονίζοντο ἀναλογως τῆς δυνάμεως καὶ ἀκμῆς τῆς πόλεως³.

Καὶ ἐνταῦθα ὁμοίως ἄγνωστον τί θὰ ἀπεκάλυπτον ἀνασκαφαὶ συστηματικῶς ἐκτελούμεναι. Νῦν οὐδὲν ἕτερον σφύζεται εἰ μὴ ἐν τῷ βράχῳ ὀρωρυγμένον φρέαρ πρὸς συλλογὴν ὑετίων ὑδάτων. Τὰ ἴχνη αὐτῆς, ἐν γὰρ τῷ παρόντι, εἶναι κομιδῇ δύσκολον νὰ παρακολουθήσῃ τις, ἀλλὰ μόνον ἐρείπια τινὰ μεταγενεστέρων οἰκημάτων φαίνονται πρὸς τὸ Ἀν. μέρος αὐτῆς, κατέχοντα ἱκανὸν χώρον.

Ἐὰν προσεχῶς ἐκτελεσθῶσιν ἀνασκαφαί, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἀποκαλυφθῶσιν ἀντικείμενα, ἅτινα θὰ διαφωτίσωσι τὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότεραν Σαλαμῖνα, θὰ παράσχωσι δ' ἡμῖν πλήρη τὴν κατανόησιν τῶν σωζομένων ἀρχαίων.

Σ. ΣΤΟΥΡΑΪΤΗΣ

¹ Ὅμηρον Ὀδύσσεια, I. 112.

² V. Laloux, L'Architecture grecque. Les agoras, les stoas et les pœciles, σελ. 220 κ. ἑ.

³ V. Laloux, ἐνθ. ἄν.